

De grenzen van de vrijheidsbeleving

Grensoverschrijdingen en grensverschuivingen in veranderende tijden

Wim Bonis

Verlangen naar vakantie en samenzijn

Het is opvallend dat de versoepelingen van de coronamaatregelen in de zomer van 2021 bij veel mensen in Nederland twee verschillende manieren van vrijheidsbeleving hebben getriggerd. Om uit het isolement te breken, blijken zij die vrijheid te beleven door enerzijds eindelijk weer op vakantie te kunnen gaan in het buitenland en anderzijds door het weer kunnen samenzijn met heel veel andere mensen dicht bij elkaar.

Laat ik met het eerste beginnen. Het sluiten van nationale grenzen en andere meer lokale beperkingen in de bewegingsvrijheid tijdens de coronacrisis hebben bij velen een groeiende behoefte aan ruimtelijke vrijheid losgemaakt. De langdurige beperkingen hebben er namelijk voor gezorgd dat ons gevoel van vrijheid (wederom) sterk geassocieerd is geraakt met de mogelijkheid om ons zonder belemmeringen te kunnen verplaatsen naar plekken buiten onze landsgrenzen. Toen de maatregelen op dit gebied werden versoepeld, had dit een enorme inhaalrace tot gevolg met betrekking tot het boeken van vakanties in het buitenland. Tijdens de coronacrisis werd er veel nagedacht en geschreven over het herontdekken van de eigen omgeving en van mooie plekjes in Nederland. Veel mensen, waaronder ik zelf brachten het in de praktijk door de gaan wandelen en fietsen in de directe omgeving en eens goed te kijken naar de omringende natuur en cultuur – die veel onbekender en indrukwekkend bleek te zijn dan je altijd had gedacht. Ik neem aan dat het in andere landen het niet veel anders zal zijn geweest. Ik hoop oprecht dat de opgebloeide liefde voor de natuur en cultuur van de eigen streek of het eigen land niet zal verdwijnen door het sterke verlangen naar een vakantie in het buitenland.

De tweede vorm van vrijheidsbeleving is gerelateerd aan het feit dat we eindelijk weer fysiek kunnen samenzijn met heel veel andere mensen. Na veel tijd binnen te hebben doorgebracht met weinig mensen vanwege de beperkende coronamaatregelen, was er bij veel mensen in Nederland een diep verlangen ontstaan om fysiek op te gaan in een grote mensenmassa. De terrassen waren tijdens de coronacrisis overal al flink uitgebreid, en toen de beperkende coronaregels werden versoepeld, stroomden de terrassen snel vol als nooit tevoren. In de binnensteden leken de mensen met volle teugen te genieten van het simpel met z'n allen heen en weer lopen door de winkelstraten. Toen sommige festivals weer gehouden mochten worden – voor even althans –, ontstond een ware rush op de toegangskarten. De opleving van de oranjekoorts vanwege het EK-voetbal, die precies samenviel met het versoepelen van de coronamaatregelen, kan ook in dit kader wordt geplaatst – en ook diepgevoelde teleurstelling toen deze vorm van fysiek samenzijn opeens werd ontnomen door het verlies van *Oranje* tegen het team van Tsjechië. Ik denk dat de toegenomen populariteit van populistische bewegingen, en politieke partijen die met een beroep op ‘de vrijheid van meningsuiting’ daar een stem aan geven, ook aansluit bij de toegenomen behoefte aan veiligheid – de toegenomen behoefte aan bevestiging en zelfs versterking van de bestaande grenzen en van de identiteitsbeleving die daaraan is gekoppeld.

De vrijheidsbeleving wordt dus voor veel mensen dus enerzijds uitgedrukt door een sterk verlangen om de nationale grenzen te overschrijden – om het vertrouwde voor even achter te kunnen laten en naar het buitenland af te reizen; en anderzijds, door juist het binnen de grenzen blijven, fysiek dicht bij elkaar – door het vastklampen aan het vertrouwde, het vasthouden aan duidelijke grenzen. Ik vermoed dat deze nogal tegenstrijdige behoeften niet zelden kunnen huizen in een en dezelfde mens. Soms blijkt het ook goed samen te kunnen gaan, als Nederlanders (of mensen met een andere nationaliteit) elkaar opzoeken in de vakantieparken en op de campings in het buitenland, en op de terrassen en de stranden. En ik denk dat niemand hier helemaal vrij van is, ook ik zelf niet. Om er wat meer zicht op te krijgen, zal ik in dit artikel een zo breed mogelijk beeld proberen te schetsen van onze vrijheidsbeleving en de rol die grensoverschrijdingen en grensverschuivingen daarbij spelen.

Grensoverschrijdend gedrag

Het verlangen naar grensoverschrijding, en naar het bewaken en versterken van die grenzen, betreft natuurlijk niet alleen de fysieke landsgrenzen, maar ook de mentale grenzen: het overschrijden van of juist het vasthouden aan de ongrijpbare, onzichtbare grenzen die alleen in ons hoofd bestaan. Zoals ik verderop zal betogen, ligt daar volgens mij de grootste uitdaging in de huidige tijd, maar dat is ook een traject waar enkele gevaren op de loer liggen. De term ‘grensoverschrijdend gedrag’ heeft door de #MeToo beweging een negatief aura gekregen: we zijn er de afgelopen jaren allemaal diep van doordrongen geraakt dat we op het seksuele terrein uit moeten kijken om ons niet schuldig te maken aan dit soort gedrag. Het is onacceptabel gedrag geworden. En het coronavirus dat de grens tussen de dieren- en de mensenwereld wist te overschrijden, heeft deze negatieve status en het gevaar van grensoverschrijdend gedrag eigenlijk verder bevestigd.

Als het gaat om geweldadige vormen van grensoverschrijding, dan kennen we in de Westerse wereld (en elders) ook een lange geschiedenis van veroveraars, imperialisten en kolonisten die dit met grote regelmaat en langdurig in de praktijk hebben gebracht. Deze geweldadige grensoverschrijdingen vonden wel plaats in de fysieke wereld, maar ze ontstonden heel duidelijk eerst in de hoofden van degenen die zich eraan schuldig hebben gemaakt, en daarmee ook in de cultuur waar zij deel van uitmaakten. Hoewel dit soort veroveringen en koloniseringen vandaag de dag nog steeds wel plaatsvinden, denk ik dat dit de laatste stuiptrekkingen zijn van een patriarchale mentaliteit die gedreven werd door een drang tot dominantie over anderen. We kunnen zien dat in veel landen wordt het koloniale verleden tegen het licht gehouden. In Nederland wordt door een groeiend aantal mensen aangedrongen om de geschiedenisboeken te corrigeren ten aanzien van de bijdrage aan de slavenhandel, en is de zware piet traditie al jaren ligt onder vuur komen te liggen. Ook de kunstobjecten in de musea worden onderzocht: als zij worden geïdentificeerd als ‘roofkunst’, moeten zij worden teruggegeven aan het land van herkomst.

De focus ligt in dit artikel in ieder geval niet op deze soorten grensoverschrijdingen, waarbij op een geweldadige manier inbreuk wordt gemaakt op de *vrijheden van anderen*. De grensoverschrijdingen en grensverschuivingen waar ik dit artikel aandacht besteedt, betreffen

voorzichtige, zorgzame en respectvolle manieren van overschrijding en verschuiving die we voornamelijk *bij onszelf* realiseren, waarbij we deze schadelijke gevolgen voor de anderen, en – in een grotere context – voor de hele leefomgeving, zoveel mogelijk proberen te voorkomen. Met andere woorden, mijn vrijheidsbeleving staat niet los van de vrijheidsbeleving van de anderen en de Natuur waarin we volledig zijn opgenomen en waarvan we nog steeds helemaal afhankelijk zijn. Elders, in mijn Engelstalige blog *An embedded freedom of speech*, heb ik in een ander verband dit soort vrijheidsbeleving *ingebodde vrijheid* genoemd.¹

Natuurlijke grenzen

In verband met het verlangen naar en wenselijkheid van grensoverschrijdingen en grensverschuivingen is het zinvol om een onderscheid te maken tussen natuurlijke en kunstmatige grenzen. Het spreekt vanzelf dat de mensen aan het bestaan van natuurlijke grenzen geen, of slechts een minimale, bijdrage hebben geleverd. Deze natuurlijke grenzen bestaan zowel in de ruimte als in de tijd. In de ruimte zijn er in het landschap grenzen die door de natuur zelf zijn gecreëerd, waaronder kusten, rivieroevers, bergketens, en het raakpunt tussen de aarde onder onze voeten en de lucht erboven. Die grenzen zijn altijd vloeibaar en open, plekken van voortdurende interactie. Zelf zonder de invloed van klimaatverandering zijn ze door de natuur zelf regelmatig verlegd door veranderende zeespiegels, veranderende rivierbeddingen, aardbevingen, enzovoorts. Door bewust menselijk ingrijpen kunnen deze grenzen soms ook een klein beetje worden verlegd, door het bouwen van dijken en het graven van kanalen, zoals bij het landschap van Nederland eeuwenlang het geval is geweest – en nog steeds het geval is.

Op het eerste gezicht is er een duidelijke ruimtelijke en materiële grens tussen mijn lichaam en de omgeving waarin mijn lichaam zich bevindt. Maar de grens wordt al moeilijker te trekken wanneer we daarbij rekening houden met de onafgebroken interactie met de omgeving, in de vorm van ademen, drinken en eten. En we moeten niet vergeten dat door het egocentrische gevoel van afscheiding, dat nog steeds wijdverbreid is in de Westerse wereld en wortels heeft die duizenden jaren teruggaan in de geschiedenis, een belangrijke kunstmatige component is toegevoegd.²

Als we naar de tijdsdimensie kijken, dan zijn er de natuurlijke grenzen tussen de nacht en de dag, tussen slapen en wakker zijn, en tussen de winter en de zomer, enzovoort. In deze tijdsdimensie worden deze grenzen in een voortgaand proces van cyclische beweging, van een dagelijkse tot een jaarlijkse context, bijna onmerkbaar verschoven en overschreden. Een onophoudelijk veranderingsproces dat door het Taoïstische yin/yang symbool duizenden jaren geleden al prachtig is verbeeld.

Kunstmatige grenzen

Kunstmatige grenzen worden door mensen bedacht en gecreëerd: ze ontstaan altijd in de menselijke geest. Ik noemde in dit verband al het egocentrische gevoel van afscheiding waardoor we kunstmatige grenzen zijn gaan toevoegen aan de al bestaande natuurlijke grenzen. Als de kunstmatige grenzen geprojecteerd worden op de materiële wereld, zoals bij landsgrenzen het geval is, dan kunnen ze soms samen komen te vallen met natuurlijke grenzen: een kustlijn of rivieroever kan ook een politieke landsgrens markeren. In de tijd kunnen natuurlijke grenzen, tussen nacht en dag en tussen de seizoenen, ook op kunstmatige wijze gemarkeerd worden: sinds de uitvinding van de mechanische klok, weten we precies wanneer de nacht begint en wanneer het middag is, maar de natuurlijke wisselingen tussen nacht en dag blijven voortdurend verschuiven; sinds mensenheugenis hebben we de overgang van de seizoenen kunstmatig gemarkeerd met allerlei festivals en rituelen, maar als bijvoorbeeld het midwinter is op het noordelijk halfrond is, het midzomer op het zuidelijk halfrond, en in de tropen is het nooit winter.

Het merendeel van de kunstmatige grenzen is echter nogal ongrijpbaar en onzichtbaar, en staat helemaal los van de natuurlijke grenzen: ze markeren allerlei onderscheiden en afgescheiden gebieden die alleen in ons hoofd bestaan. We hebben bijvoorbeeld kunstmatige grenzen getrokken tussen verschillende wetenschappelijke disciplines, tussen wat wetenschap is en wat niet, tussen verschillende nationaliteiten, tussen verschillende opleidingsniveaus, tussen verschillende beroepen, tussen verschillende religies, tussen de geschiedenis en de prehistorie, tussen beschaving en barbaarij, tussen cultuur en natuur, tussen werk en vrije tijd, tussen de realiteit en de fantasie, en tussen de natuur en het bovennatuurlijke. Ironisch

genoeg, hebben we een kunstmatige grens getrokken tussen wat we natuurlijk en wat we kunstmatig vinden.

We realiseren ons misschien niet altijd dat we door het creëren van een kunstmatige grens tegelijkertijd een basis leggen voor zowel een *dualistische spanningveld* als een *hiërarchische ordening* tussen de twee gebieden die we gescheiden van elkaar proberen te houden. Soms lijken de grenzen tussen zulke gebieden wel een natuurlijke basis te hebben, zoals die tussen vrouwen en mannen, tussen mensen en dieren, tussen hetero- en homoseksuelen. Maar die grenzen worden voornamelijk kunstmatig wanneer die als absolute tweedelingen wordt beschouwd en aan beide kanten vastliggende kwaliteiten en kenmerken worden toegeschreven. Zoals eerder gezegd, zijn natuurlijke grenzen altijd vloeibaar en open. Dat de grenzen tussen mens en dier in principe vloeibaar en open zijn is wederom duidelijk geworden toen in 2019 het coronavirus erin slaagde om over te springen van de vleermuis naar de mens – en later er soms weer in slaagde om terug te springen naar de dieren zoals bij nertsen het geval is geweest.

Het passeren van de onzichtbare kunstmatige grenzen is moeilijker dan het lijkt, omdat we die nu eenmaal zelf hebben gecreëerd om zaken overzichtelijk te verdelen, en vanuit de gedachte dat ze bijdragen aan onze bescherming. Ze verdelen en beschermen het erfgoed van naties, wetenschappelijke disciplines, de visies van politieke partijen en onze religieuze overtuigingen. Ze beschermen ook onze ideeën over de menselijke geschiedenis, over wat we beschaafd vinden en wat niet, over wat we als natuurlijk beschouwen en wat niet. Ze beschermen tevens de structuur van hiërarchische organisaties met hun uitsluitende niveaus, die zouden moeten corresponderen met de veronderstelde bijdrage aan de ontwikkeling van onze samenleving: de grootste bijdrage van de top en de kleinste bijdragen van de bodem.

Het overschrijden van kunstmatige (lands)grenzen

Zoals hierboven is aangegeven, is voor veel mensen het overschrijden van de landsgrenzen een belangrijke manier om uitdrukking te geven aan hun vrijheidsbeleving. Interessant is dat het proces van het werkelijk passeren van de landsgrenzen ook heel duidelijk laat zien hoe weinig zo'n kunstmatige grens eigenlijk voorstelt. Natuurlijk is het mogelijk om die grens te markeren met een hoge muur en te bewaken met grensposten, maar

dit neemt niet weg dat het natuurlijke leven aan beide kanten van de grens meestal niet verschilt van elkaar. De architectuur kan per land wat verschillen, en ook de infrastructuur, de taal, de wetten en de gewoonten van de mensen. Maar het landschap, de dieren, planten en ook de mensen aan de ene kant en aan de andere kant laten over het algemeen continuïteit zien. Als de muur en de grenspost er niet hadden gestaan, dan was niemand bij het passeren een significante verandering opgevallen. Door het simpele passeren van een landsgrens en even goed rondom je heen te kijken, kan je je ervan bewust worden dat de verschillen tussen de twee nationaliteiten aan beide kanten van de grens grotendeels zijn ingebeeld.

We moeten trouwens nooit vergeten dat dieren en planten zich helemaal niets aantrekken van onze landsgrenzen. De zaden van planten vliegen waarheen ze willen gaan, geholpen door de wind of door vogels, en passeren ongezien van het ene land naar het andere. Het leven van vogels en vissen speelt zich niet zelden op een planetair niveau af, en het is bekend dat zich gedurende hun leven soms over grote afstanden verplaatsen. Hoezeer we de landsgrenzen ook onder water en in de lucht hebben uitgebreid en deze ruimten hebben verdeeld in nationale zones (om het leven dat daarin huist te kunnen toe-eigenen): de vissen blijven vrij door de zeeën en oceanen zwemmen, de vogels blijven vrij door het luchtruim vliegen, en vandaag de dag passeren ook steeds meer vossen en wolven ongehinderd de landsgrenzen. Ze hebben geen paspoorten of verblijfsvergunningen nodig, en gaan en staan waar ze willen. Ze hebben onze behoefte aan vrijheidsbeleving helemaal niet nodig.

Net als het werkelijk overschrijden van de landsgrens ons bewust kan maken van de beperkte betekenis ervan, zo kan eenzelfde bewustwording gerealiseerd worden door de grens van wat we ‘wetenschappelijk’, ‘beschaafd’, ‘religieus’, ‘rationeel’ of ‘natuurlijk’ beschouwen, eens voorzichtig te overschrijden. Misschien verschilt het gebied aan de andere kant ook wel niet zoveel als dat we gedacht hadden, en hebben we alleen het idee van een groot verschil in stand gehouden door binnen de veilige grenzen van het eigen gebied te blijven.

Het Moederland en het Vaderland

In verband met de grenzen tussen landen is het goed om te realiseren dat de natuurlijke en kunstmatige landsgrenzen corresponderen met de

verschillende concepties die we hebben van het land waarin ons leven zich afspeelt. Het land kunnen we op twee verschillende wijzen beleven: als een Moederland of als een Vaderland. De beleving van het Moederland is absoluut het oudste, net zo oud als de mensheid. Het betreft de beleving van het ingebed zijn in een landschap, het gevoel een deel te zijn van een organisch geheel waardoor we altijd worden omhuld, en dat zich vanuit de directe omgeving uitstrekt tot Moeder Aarde en verder. Het Moederland kent alleen natuurlijke grenzen. Het Vaderland is van veel latere datum, en gaat terug tot de vestiging van patriarchale samenlevingen – een proces dat ongeveer 4000 jaar voor onze jaartelling is begonnen. Dit was ook het moment waarop ons gevoel van afscheiding (van de natuurlijke wereld en van de andere mensen), als basis voor de ontwikkeling van de Westerse samenleving, zich begon te verbreiden. In het Moederland voelden de mensen dat ze aan het land toe behoorden, en in het Vaderland werden deze rollen omgedraaid en werd het land beschouwd als toebehorend aan de mens: het werd als grondbezit verdeeld over veel verschillende mensen. Het Vaderland is het ingebeelde land waarmee we ons politiek gezien mee zijn gaan identificeren, de nationale staat die ervoor zorgt dat we onszelf Nederlander, Duitser, Belg, enzovoort, voelen. Aan het Vaderland worden bepaalde culturele zaken gekoppeld, en ook de vlag en het nationale volkslied. Op een meer lokaal niveau kan het ook tot uiting komen door je sterk te identificeren met een bepaalde stad of gemeente, door de culturele verschillen met naburige steden en gemeenten flink uit te vergroten. Als het Moederland een mens verbindt met het geheel van het bestaan, dan verdeelt het Vaderland de mensen in beperkte substituten voor het geheel, in groepen die vaak in een dualistische strijd tegenover elkaar komen te staan. Het Moederland moedert als overkoepelend organisme over alle levende wezens, en omvat zowel de menselijke als *de meer-dan-menselijke wereld* (in terminologie van David Abram)³; het Vaderland heeft alleen betekenis voor de menselijke wereld, en vrij vaak is dit ook nog beperkt tot een klein deel van deze menselijke wereld.

Het Moederland is een concrete Aanwezigheid. Het Vaderland slechts een abstracte idee – een flinterdunne, beperkte afspiegeling van de Aanwezigheid van het Moederland. Om in termen van Alfred Korzybsky te spreken: als het Moederland bestaat op het niveau van het territorium, het land zelf, dan bestaat het Vaderland op het niveau van de kaart. Het is

helaas wel zo dat in onze Westerse samenleving de diverse Vaderlanden zijn gaan pretenderen dat zij het Moederland (waarvan er maar één bestaat!) volledig vertegenwoordigen. Sterker nog, in onze huidige samenleving is vrijwel alle aandacht komen te liggen op het Vaderland, en hebben we over het Moederland bijzonder weinig te horen gekregen. Verbondenheid wordt voorgesteld als een fenomeen dat alleen gaat over de onderlinge verbinding tussen bepaalde groepen mensen. Wat er niet bij wordt gezegd, dat dit slechts de verbondenheid betreft in een Vaderlandse context.

Verbinding in een Moederlandse context omvat niet alleen de verbinding tussen mensen onderling maar ook de verbinding met de meer-dan-menselijke wereld van de dieren, de planten, de aarde, het water en de lucht – in feite, met het hele levende landschap, waarin we zijn ingebed en waardoor we worden gevoed. In deze context bestaat de verbinding tussen de mensen onderling alleen bij de gratie van de verbinding met de meer-dan-menselijke wereld. Met andere woorden, we moeten eerst gaan werken aan het verbeteren en verdiepen van onze relaties met de meer-dan-menselijke wereld, voordat we ons gaan bezighouden met het verbeteren van intermenselijke relaties. Vanuit een Moederlandse context gezien, mist het exclusief richten op het verbeteren van de intermenselijke relaties, zonder rekening te houden met de overkoepelende meer-dan-menselijke wereld waarin ons leven is ingebed, een essentiële basis. In onze huidige Vaderlandse context zijn we uit het oog verloren dat de menselijke wereld altijd wordt geheeld vanuit de meer-dan-menselijke wereld (en niet andersom!). We doen er goed aan om ruimte te bieden aan deze heilzame vorm van grensoverschrijding.

We moeten ons realiseren dat het Moederland niet beperkt is tot de zichtbare, tastbare wereld van de materie: een belangrijk deel van Haar wezen, in feite het meest belangrijke deel, bevindt zich in een onzichtbare dimensie. Net als het geval is bij elk ander levend wezen, waaronder wij zelf, is dit wat Haar levend maakt and ook de Heilige kwaliteit aan het landschap geeft. We ervaren die Heilige kwaliteit en onzichtbare dimensie van het landschap als we onverwachts overweldigd worden door *awe*, een mooi veelzeggend Engels woord voor een diepe ervaring van ontzag (waar eigenlijk geen goed Nederlands woord voor bestaat). Even laten we ons gevoel van controle los, ons hart en onze geest gaan open en we worden vervuld met een diep gevoel van mysterie. Dit kan op grote schaal

gebeuren, wanneer we geconfronteerd worden met een majestueus uitzicht, tijdens een wandeling, maar ook op kleine schaal, wanneer we een onbekende plant tegenkomen, een prachtige bloem, een niet-traceerbare geur, of een vreemd klein insect. Het kan gebeuren in je eigen achtertuin of op je balkon, wanneer je even gaat zitten voor een kopje thee.

Ik denk dat ons gebrek aan aandacht voor de natuurlijke onzichtbare grenzen – niet alleen voor die onzichtbare grenzen in de natuurlijke wereld om ons heen, maar ook voor die grenzen die de fasen van onze individuele ontwikkeling tijdens ons leven markeren – wijst op een verlies van contact met het Moederland. Het is voorstelbaar dat dit contactverlies ons, moderne Westerse mensen, er ook toe heeft aangezet om allerlei kunstmatige onzichtbare grenzen te creëren. Maar dit zijn dan, zoals ik eerder al heb aangegeven, wel hele andere soorten grenzen: deze zijn niet bedoeld om gepasseerd te worden. Die zijn bedoeld om veiligheid te bieden, bescherming, en groepen mensen en naties overzichtelijk te verdelen aan de hand van collectieve labels – die bedoeling hebben om sommige mensen binnen de grenzen te houden en andere erbuiten. Zoals gezegd. Ze zijn misschien niet direct bedoeld om conflicten en strijd te generen, maar helaas doen ze dat wel.

Substituten en het ontwakingsproces

Ik denk dat het verlangen om op vakantie te gaan naar het buitenland en om met veel andere mensen samen te zijn op terrassen, in cafés en op festivals, twee fenomenen zijn die iets belangrijks met elkaar gemeen hebben. Ze duiden op ons verloren contact met het Moederland, een verlies is zo algemeen en zo diep in de vergetelheid geraakt, dat we het ons niet eens meer herinneren. Zoals we hebben gezien, is dit verlies is niet van gisteren, en kent het zelfs een behoorlijke lange geschiedenis van duizenden jaren. Dit verlies werd ooit uitgedrukt door het concept van het Verloren Paradijs. In mijn opvatting, en ook van sommige andere onderzoekers, is het Paradijs een mythische verbeelding van het leven in de pre-patriarchale tijd, toen de mens zich nog diep verbonden voelde met de omringende natuurlijke wereld, met de meer-dan-menselijke wereld. Kortom, toen wij ons nog volledig ingebed voelden in het Moederland.

Zolang als mensen zichzelf blijven identificeren met hun gevoel van afscheiding, ervaren zij ook een vaag gevoel dat ze iets essentieels in hun

leven missen. Ze hunkeren ernaar om dit gemis op te vullen. Door te verblijven op een geïdealiseerde plek het buitenland, vergezeld met veel zonneshijns en alcoholische drank, of door opgenomen te voelen in een grote groep mensen, hopen ze – onbewust – iets van dat verloren paradijsgevoel terug te vinden, van die diepe verbondenheid met het leven. Maar omdat – vanwege hun gevoel van afscheiding – de weg naar het origineel volledig uit het zicht is geraakt, zijn ze ernaar op zoek gegaan op de verkeerde plek. Het verblijf in het vakantieland, op het terras en het festival blijken slechts substituten te zijn. En ondanks grote hoeveelheden zonneshijns en alcoholische drank, zullen deze substituten nooit in staat zijn om hun vage, diepgevoelde gemis weg te nemen.

Om onze diepe verbondenheid met de omringende natuurlijke wereld, de meer-dan-menselijke wereld, te herstellen is niet minder dan een bewustzijnsverandering nodig, een ontwakingsproces dat vanuit ons hart en ons haracentrum onze werkelijkheidsbeleving transformeert. Zolang een dergelijk ontwakingsproces niet op gang is gebracht, blijft de vakantieplek, het terras en het festival voortdurend aan ons trekken en moeten de bezoeken eraan keer op keer worden herhaald. Dit ontwakingsproces, dat alleen individueel in onze eigen lokale omgeving gegenereerd kan worden, heelt ons gevoel van afscheiding en gemis. Vanuit ons hart en haracentrum wordt onze verbondenheid met het omringende leven, in de breedste zin van het woord, nieuw leven ingeblazen. Dan beginnen we ons weer te realiseren dat onze lokale omgeving – zelfs als die zich in een stedelijk gebied bevindt –, relatief gezien, slechts voor een heel klein deel wordt bevolkt door (mede)mensen.

Het herontdekken van de lokale omgeving

Ik denk dat dit ontwakingsproces al bij velen is getriggerd tijdens de coronacrisis. Toen we door de beperkende coronaregels noodgedwongen veel tijd door moesten brengen in directe leefomgeving, voelde ik – en ik was zeker niet de enige – dat er nieuw leven werd geblazen in mijn verbinding met het Moederland: zoals hierboven al heb aangegeven, keek ik nog eens goed naar al het bekende om me heen, en kwam tot het inzicht dat het vaak dat het veel minder bekend bleek te zijn dan ik lange tijd had gedacht. Ik ontdekte veel nieuwe dingen, wandelpaden waarvan ik niet wist dat ze er waren, bomen in het park die ik nooit eerder leek te hebben gezien.

Het leek alsof ik the vele verschillende geuren op een intensere manier rook. Ik stond *face-to-face* tegenover natuurlijke veranderingsprocessen die opeens weer volkomen mysterieus bleken te zijn, volgens ontwikkelingspatronen die we nooit helemaal zullen begrijpen. Eigenlijk realiseerde ik me weer eens dat er naast face-to-face relaties ook *face-to-place* relaties zijn tussen ons en de natuurlijke omgeving, zoals de antropoloog Keith Basso heeft gesuggereerd. Terwijl hij onderzoek deed naar de Apache-gemeenschap Cibeqe, merkte hij dat de plaatsen een speciale persoonlijke betekenis voor hen hadden. Door de term face-to-place te gebruiken, wilde hij benadrukken dat voor deze mensen de lokale plaatsen een persoonlijkheid hadden die vergelijkbaar was met die van henzelf, en dat de relatie tussen hen en deze plaatsen wederkerig van aard was.⁴

Als kinderen hebben we allemaal geweten dat de lokale plaatsen waar we onze tijd doorbrachten een persoonlijkheid hadden waarmee in een wederkerige relatie stonden. De coronacrisis bood ons de kans om weer te kijken met de onbevengden blik van een kind en om de nieuwe en zichzelf steeds vernieuwende processen om ons heen te zien. Hoewel ik in een stedelijke omgeving woon, ervaarde ik – voorbij aan de huizen, de geluiden van verkeer en de stemmen van mensen – de grotere context van de Natuur, de meer-dan-menselijke wereld waarin ons individuele leven en de menselijke samenleving altijd is ingebed. Voorbij aan alles ervaarde ik een krachtige Natuur die altijd in beweging is en aan verandering onderhevig, en die – ondanks de rampen in de vorm van overstromingen, droogtes, vulkaanuitbarstingen, aardbevingen, en zelfs in de vorm van een virus als Covid 19 – ons in essentie goed gezind is: Moeder Natuur die als elke moeder altijd zorg blijft dragen voor haar kinderen.

Natuurlijk is het verlangen naar een vakantie in het buitenland ook goed te begrijpen. Zo af en toe voel ik dat verlangen ook wel. Ik wil niet ontkennen dat door een reis naar een nieuw gebied de sleur van het lang verblijven in dezelfde omgeving doorbroken kan worden, en dat het geconfronteerd worden met onbekende landschappen en onbekende cultuur iets belangrijks los kan maken in de geest. Het kan waardevolle, geestverruimende ervaringen opleveren, grensverleggende inspiratie, een nieuwe kijk op het leven. Maar ik denk dat de tijd van de coronacrisis ons heeft laten zien dat het belangrijk is om kunstmatige grenzen te leren

overschrijden zonder dat we daarvoor ons hoeven te verplaatsen naar elders. Door gewenning waren we geneigd het onbekende en wonderbaarlijke in onze eigen leefomgeving niet meer te zien. In dit verband heeft de Duitse filosoof Hegel ooit veelzeggende benadrukt dat het vertrouwde, juist omdat het vertrouwd is, ons ongekend blijft.⁵ Maar zoals ik hierboven al heb aangegeven, door simpelweg nog eens goed naar onze bekende omgeving te kijken, blijkt die helemaal niet zo bekend te zijn. Het herontdekken van het onbekende in onze eigen omgeving laat ons zien dat we niet ver hoeven te reizen of naar het buitenland hoeven om grenzen te kunnen overschrijden of verleggen. Dat kan ook door thuis te blijven. In feite heeft deze openstelling voor het onbekende in de directe omgeving ons enorm geholpen om ons *meer thuis te laten voelen!*

Er zijn toeristen die naar de omgeving en de stad komen waar ik woon, en die daarin al het onbekende en wonderbaarlijke nog blijken te ervaren. Ze fotograferen uitzichten en gebouwen waar ik vaak direct aan voorbij ben gelopen. Dat doen ze omdat ze iets nieuws en onbekends zien. Als het ons lukt om voor even in de voetsporen van bezoekende toeristen te treden, kan dit helpen om ons opnieuw in contact te brengen met het nieuwe en onbekende dat nog steeds aanwezig is in onze eigen vertrouwde omgeving. Dus, kijk om je heen en stel je voor dat hier op vakantie bent, op de eerste dag op een nieuwe plek. De Engelsen spreken in dit verband nog steeds over *holidays*, een term die herinneringen oproept aan bedevaarten. Ga op bedevaart naar je eigen omgeving; maak je dag tot een echte Heilige Dag. Op deze manier kan je weer meer bewust worden van het Moederland waarin je leven zich altijd afspeelt.

Ik ben ervan doordrongen geraakt dat we – sinds we door de versoepelingen van de coronaregels weer meer bewegingsvrijheid hebben gekregen – die herleeftde, aangeboren openheid voor alles, en de daarmee verbonden nieuwgierigheid naar alles wat op ons pad komt, niet weer kwijt moeten raken. Nu de landsgrenzen weer steeds meer open zijn gegaan voor toerisme, en velen een sterke drang voelen om af te reizen naar het buitenland, moeten ervoor worden gewaakt dat dit niet gaan gebeuren.

Het herstellen van balans

Het overschrijden en verschuiven van de kunstmatige grenzen heeft alles te maken met het herstellen van de balans in ons dagelijkse leven. Om die

balans te herstellen, individueel en collectief, is het in algemene zin belangrijk dat we regelmatig *bewust* grenzen verschuiven en overschrijden – zowel de natuurlijke als de kunstmatige grenzen. Met betrekking tot de natuurlijke grenzen die we al de hele tijd passeren – zoals degene die we passeren, wanneer we van wakker zijn naar slapen en weer terug naar wakker zijn gaan; wanneer we door de verschillende seizoenen heen gaan; of wanneer we door onze individuele ontwikkelingsfasen gaan – moeten we ons meer bewust worden van de aanwezigheid van deze onzichtbare grenzen en van het overgangsproces dat ermee gepaard gaat. In feite betreft het een herontdekking: we zijn het bewustzijn van die overgangsmomenten in de moderne Westerse cultuur namelijk grotendeels kwijtgeraakt, en doen we er goed aan om dit verloren culturele erfgoed terug te halen en weer een volwaardige, gerespecteerde plek te geven. Zelfs de jaarlijkse overgangsmomenten Kerst en Pasen zijn vervreemd geraakt van de oorspronkelijke betekenis: deze zijn tenslotte pas vrij laat gekoppeld aan specifieke gebeurtenissen in de Bijbel, gebeurtenissen die rond 2000 jaar geleden ver weg in een ander land hebben plaatsgevonden, waardoor de lokale beleving van de wisseling van seizoenen in het hier en nu behoorlijk naar de achtergrond was verdwenen.

Gelukkig is er de laatste jaren weer steeds meer aandacht gekomen voor de meer plaatsgebonden beleving van de overgangsmomenten zoals die vanuit de pre-Christelijke ‘natuurreligies’ zijn overgeleverd. Al voordat de coronacrisis zich verspreidde over de wereld, werd door deze pre-Christelijke natuurreligies, versterkt door de natuurreligies van inheemse culturen van overal op de planeet, was het contact met de omringende Natuur dus opnieuw tot leven gekomen. In dit opzicht zette de intensievere beleving van deze Natuur tijdens de crisis, waar ik eerder over sprak, dus een trend voort die al daarvoor was begonnen.

Als we de balans willen herstellen, is het ook erg belangrijk om niet langer gehinderd te worden door de kunstmatige grenzen die we onszelf hebben opgelegd. Historici zouden hun onderzoek bijvoorbeeld niet moeten beperken tot het raadplegen van andere gerespecteerde historici, en zichzelf niet alleen vertrouwd moeten maken met prehistorisch onderzoek, maar ook hun kennis moeten uitbreiden vanuit gebieden zoals mythologie en psychologie. Filosofen zouden niet vast moeten blijven houden aan de ideeën die door de klassieke filosofen worden aangedragen, van Plato en

Aristoteles tot Kant en Hegel, of zelfs van recentere filosofen zoals Sartre en Foucault – maar ze zouden het idee van wat filosofie eigenlijk is tegen het licht moeten durven houden en ook andere moderne denkers buiten hun vakgebied serieus moeten nemen. Academische onderzoekers zouden zich niet moeten beperken tot academisch onderzoek, maar zouden moeten openstaan voor en geïnteresseerd zijn in onderzoek door ‘leken’: de grens tussen wat tot de wetenschap wordt gerekend en wat niet, zou voortdurend door hen bevestigd moeten worden. Tal van ontwikkelingen, eigenlijk vanaf het begin van de materialistische vorm van wetenschapsbeoefening in de 17^e eeuw maar met name in de laatste decennia, hebben al laten zien dat de grens daartussen nooit echt heeft vastgelegd en voortdurend is verschoven. Politici zouden niet alleen moeten luisteren en het eens moeten zijn met leden van hun eigen partij, maar zouden hun geest moeten openstellen voor de ideeën van andere partijen – deze zelfs waarderen en ervan leren – en zouden ook terreinen onderzoeken buiten de politiek. Verder is volgens mij het goed als elk individu voor zichzelf eens goed nagaat waar je de grens trekt tussen wat als werk wordt beschouwd en wat als vrije tijd; tussen wat als realiteit en wat als fantasie wordt beschouwd; tussen wat wordt beschouwd als natuurlijk en wat als bovennatuurlijk, en of die grenzen niet wat verschoven moeten worden. Dit kan door voor jezelf vragen te stellen, zoals: ‘Zijn mythen en dromen geen afspiegeling van de realiteit?’ ‘Horen fenomenen als telepatie en helderziendheid tot het bovennatuurlijke of zijn ze niet gewoon een onderdeel van de natuur?’ Enzovoort.

Bijna-dood ervaringen en ruimte ervaringen van astronauten

Met betrekking tot het overschrijden en verschuiven van grenzen kunnen we veel leren van mensen met bijzondere ervaringen. Ik denk in dit verband aan de mensen, die bijna-dood ervaringen hebben gehad en aan de astronauten die ervaringen in de ruimte hebben gehad. Het lijkt misschien wat vergezocht om deze erbij te betrekken, maar ik denk dat deze bijzondere ervaringen een belangrijke bijdrage aan het overschrijden en verleggen van grenzen in onze tijd. Ook is het volgens mij geen toeval dat we juist in onze tijd worden geconfronteerd met dit soort ervaringen. Het is mij bekend dat er nog vaak met argusogen naar bijna-dood ervaringen worden gekeken en dat ze door materialistische wetenschappers worden ‘weg verklaard’ als slechts hallucinatoire ervaringen. Daarom kan de geest

ervoor openstellen op zich al een daad van een grensoverschrijding en grensverlegging zijn!

De bijna-dood ervaringen zijn er eigenlijk altijd geweest, maar door de huidige verbeteringen op medisch gebied, hebben ze wel vaker de kans gekregen om op te treden. Sinds de 70'er jaren van de vorige eeuw zijn er veel boeken en artikelen over geschreven.⁶ De ruimte ervaringen van astronauten bestaan pas sinds enkele decennia. Over deze ervaringen is wat minder vaak en uitgebreid geschreven dan over de bijna-dood ervaringen, maar toch hebben veel astronauten verslag gedaan van hun bijzondere ervaringen.⁷ Voor beiden geldt dat de moderne wetenschappelijke techniek een belangrijke, zo niet essentiële, bijdrage heeft geleverd aan het mogelijk maken van deze specifieke ervaringen, maar dat de ontwikkeling op technisch gebied zeker niet gericht was op het opwekken van die ervaringen. Misschien is dat wel veel vaker het geval dan wordt gedacht. De Ontdekkingsreizen naar de 'Nieuwe Wereld', hadden eeuwen geleden ook niet de bedoeling om de 'Oude Wereld' van Europa in contact te brengen met de spiritualiteit van inheemse volkeren, maar dit is wel wat er uiteindelijk is gebeurd en de kijk op het eigen verleden nog steeds aan het veranderen is. Het betreft de wonderlijke eigenschap van het leven die John Lennon in één van de songs als volgt heeft verwoord: 'Life is what happens to you, while you're busy making other plans.'⁸

De bijna-dood ervaringen en de ervaringen in de ruimte vertellen ons iets over het leven dat ons overkomt, terwijl we bezig zijn met het maken van andere plannen. Deze twee verschillende soorten ervaringen blijken ook inhoudelijk iets gemeen te hebben. Door deze ervaringen werd namelijk een natuurlijke grens – die van ons menselijke leven op aarde en die van het leven van de aarde zelf – verschoven en overschreden, en dit leverde degenen die ze ondergingen vaak een transformerende ervaring op die hun leven voorgoed veranderde. Er werd hun iets onthuld over de authentieke aard van hun eigen individuele leven en over het menselijk leven in het algemeen, en belangrijk daarbij was dat zij diep doordrongen raakten van het illusoire karakter van de door mensen gecreëerde kunstmatige grenzen. De bijna-dood ervaringen hebben laten zien dat we in de Westerse wereld de grens tussen leven en dood kunstmatig veel te strak zijn gaan trekken, en dat dit in feite een natuurlijke, open grens is die iedereen op een gegeven moment moet passeren en een wonderlijk transformatieproces markeert. De

ruimte ervaringen hebben allereerst laten zien dat de kunstmatige grenzen tussen de landen vanuit een kosmisch perspectief betekenisloos zijn, en datzelfde blijkt dan – als gevolg daarvan – ook te gelden voor de kunstmatige grenzen tussen de mens en de natuur, tussen wetenschap en religie, en tussen de verschillende menselijke identiteiten. Kortom, al hebben we zelf niet zo'n transformerende ervaring ondergaan, door ze serieus te nemen kunnen ze ons wel helpen om ons bewust te worden van de negatieve impact van het verabsoluteren van de kunstmatige grenzen. Ze kunnen ons helpen om die grenzen te overschrijden en te verschuiven, en om daarmee dichterbij te komen bij ons authentieke zelf: ze kunnen ons meer bewust maken van waar we ons op dit moment bevinden, in tijd en plaats, en wie we zijn als mens – twee zaken die niet los van elkaar gezien kunnen worden – en hoe we individueel en collectief vanuit deze positie ons verder kunnen ontwikkelen.

Een blijvende bewustzijnsverandering?

Wat betreft waar we ons bevinden, in tijd en plaats, en wie we zijn als mens, heeft de coronacrisis ons met de neus op de feiten gedrukt. Het virus vertegenwoordigt ook één van de manieren waarop het leven ons overkomt terwijl we bezig waren met het maken van andere plannen, op politiek en economisch gebied. Allereerst door de grens tussen de dierlijke en menselijke wereld te overschrijden. En vervolgens door andere grenzen te overschrijden, en over de hele aarde te verspreiden, waaraan de intensieve interactie via het vliegverkeer flink heeft bijgedragen. Hierdoor werden we eraan herinnerd dat we niet alleen onlosmakelijk verbonden zijn met onze directe leefomgeving, maar ook als mensheid met elkaar, en met de meer-dan-menselijke wereld waar onze menselijke samenleving een onlosmakelijk onderdeel van uitmaakt. Het virus laat ons, als vertegenwoordiger van die meer-dan-menselijke wereld, weten wie op onze planeet echt de touwtjes in handen heeft. Verbinding met het lokale impliceert een verbinding op het planetaire, en zelfs verder: als we ons ingebed voelen in het omringende landschap, in het Moederland, dan voelen we ons ook direct verbonden met Moeder Aarde, en het universum. Indirect heeft het virus er misschien toe bijgedragen dat we onze eigen omgeving, die we veronderstelden goed te kennen, nog eens goed konden bekijken en in een nieuw licht konden zien. Misschien heeft het geholpen om ons in

contact te brengen met onze eigen wortels, om ons eraan te herinneren wat ons echt menselijk maakt. In dit opzicht is de betekenis van het Engelse woord *human being* veelzeggend. Het laat zien dat we van nature geworteld zijn in de *humus*, de aarde, en we *humble* zijn, nederig van aard – net als de pasgeboren baby die we allemaal zijn geweest. En, zoals we ons misschien herinneren uit een misschien wel heel ver verleden, gaat dit samen met een houding van openhartigheid en ontvankelijkheid.

Natuurlijk moeten we af kunnen reizen naar het buitenland voor het opdoen van nieuwe ervaringen, en moeten we vooral ook genieten van het samenzijn op een terras of tijdens een concert. Maar laten we hopen dat, net zoals het geval is geweest bij de meeste mensen die een bijna-dood ervaring of bij de meeste astronauten die een ruimte ervaring hebben ondergaan, de huidige ingrijpende bewustzijnsverandering blijvend is – een ontwakingservaring die nog kans krijgt om zich verder te ontwikkelen. Laten we hopen dat we – uit angst voor de ongekende veranderingen waar we als samenleving mee te maken krijgen – niet ons op collectieve schaal laten terugvallen tot het nog steviger vastklampen aan onze ego-identificatie met het Vaderland. Laten we in plaats daarvan er nog dieper van doordrongen raken dat we allemaal, waar ook ter wereld we ons bevinden, in de eerste plaats altijd in een Moederland leven. En laten we ons ervan bewust blijven dat we nergens heen hoeven gaan om een ingebed gevoel van vrijheid te ervaren.

Leiden, juli 2021

Noten

¹ <https://leidenlawblog.nl/articles/an-embedded-freedom-of-speech>

² Aan het gevoel van afscheiding en het helen daarvan heb ik uitgebreed aandacht besteed in een boek waaraan ik de laatste jaren heb gewerkt, *Het hele verhaal. Het helen van ons gevoel van afscheiding*. Meer informatie daarover op mijn website: <https://www.wimbonis.nl/boek-het-hele-verhaal/>

³ David Abram, *The Spell of the Sensuous. Perception and Language in a More-Than-Human World*, Vintage Books, 1997.

⁴ Peter Nabokov, *Where the Lightning Strikes. The Lives of American Indian Sacred Places*, Viking Penguin, New York 2006, p. 108.

⁵ Op dit inzicht van Hegel is gewezen door de Ierse filosoof en 'moderne mysticus' John Moriarty: Brendan O'Donoghue (ed.), *A Moriarty Reader. Preparing for Early Spring*, The Lilliput Press, 2013, p. 201.

⁶ In de 70'er jaren heeft het onderzoek van Raymond Moody de bijna-dood ervaring op de kaart gezet. Andere interessante boeken zijn bijvoorbeeld: Pim van Lommel, *Eindeloos bewustzijn. Een wetenschappelijk visie op de bijna-dood ervaring*, Uitgeverij Ten Have, 2009; Anita Moorjani, *Dying to be me. My Journey from Cancer, to Near Death, to True Healing*, Hay House, 2014; Eben Alexander, *Proof of Heaven. A Neurosurgeon's Journey into the Afterlife*, Simon & Schuster, 2013.

⁷ Edgar Mitchell, *The Way of the Explorer: An Apollo Astronaut's Journey Through the Material and Mystical Worlds*, G. Putnam & Sons, 1996; Russell L. Schweickart, 'Space-Age and Planetary Awareness: A Personal Experience', in: Stanislav Grof, and Marjorie Livingston Valier (ed.), *Human Survival and Conscious Evolution*, State University of New York Press, 1988, p. 239-250. In ons eigen land is er natuurlijk de astronaut André Kuipers die zich na zijn ruimte ervaringen ook bewust is geworden van het wonderbaarlijke en breekbare van het aardse leven. Hierdoor is hij, net als veel andere astronauten, veel tijd en energie gaan steken in het verspreiden van zijn 'boodschap': Froukje Jansen en Annick de Witt, *Duurzaamheid van binnenuit. Hoe een nieuw, bruisend bewustzijn de wereld verandert*, Prometheus/Bert Bakker, 2015, p. 8.

⁸ Een regel uit de song, 'Beautiful Boy', van het album 'Double Fantasy', 1980.